

ПОХОДЖЕННЯ І СУТНІСТЬ КУЛЬТУ РОСЛИННОСТІ. ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ПИТАННЯ

С. В. Безугла, Л. Б. Лихачова

Анотація. У даному дослідженні подана інформація про становлення і розвиток культу рослинності, про вплив культу на наше повсякдення. Методологічною основою роботи є системний підхід, принцип історизму, наукової об'єктивності, критичного та структурно-системного підходу до літературної та джерельної бази роботи. Специфіка досліджуваної теми передбачає застосування порівняльно-історичного методу, який робить можливість виявити історичні витоки і шляхи розвитку культу рослинності та прослідкувати зміни семантики. Проведено соціологічне опитування.

Ключові слова: культ рослинності, дерево, світове дерево.

Абсолютна більшість народних звичаїв і вірувань пов'язані із використанням живої рослинності. Різновид обрядодій вражає своїм різнобарв'ям: травневі деревця, семицька берізка, новорічна ялинка, клечання, обрядове використання вінків і квітів, збирання лікувальних трав у ніч на Івана Купала, моління у священних гаях, різдвяне «поліно», образ «світового дерева» тощо.

Оскільки навіть зараз у ХХІ ст. ми чи не щодня стикаємося з проявами культу рослинності (новорічна ялинка, клечання, поховальні вінки тощо), не надаючи цьому значення, то обрана тема є актуальною.

Метою роботи є висвітлення можливих витоків культу рослинності у науковій літературі.

Літературу з зазначеної проблематики складають роботи наступних авторів: Дж. Фрезер «Золотая ветвь», Є. Кагаров «Мифологический образ дерева, растущего корнями вверх» і «Культ фетишей, растений и животных в Древней Греции», Е. Тайлор «Первобытная культура», Д. Зеленін «Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов», Л. Шернберг «Первобытная религия в свете этнографии», В. Пропп «Русские аграрные праздники», В. Иванов, В. Топоров «Исследования в области славянских древностей» та інші. Також у статті використані результати соціологічного опитування, проведеного у 2014–2016 рр. серед осіб віком від 14 до 25 років, що є джерелом.

У науковій літературі було багато спроб пояснити звичаї, що пов'язані з культом рослинності. Прибічники астрально-міфологічного напрямку вбачали у поклонінні деревам відображення метеорологічних явищ: дерево – символ грозової хмари, місце перебування «хмарних духів»; «світове дерево, що росте корінням догори» – дощові хмари [1, с. 331–335]. Е. Тейлор та інші прибічники анімістичних теорій вбачали у священних гаях місце скупчення духів і душ. «Духи дерев і гаїв заслуговують на нашу увагу, перебуваючи у нерозривному зв'язку з первісною анімістичною теорією природи. Це особливо ясно видно на тій стадії розвитку людської думки, коли на індивідуальне дерево дивляться, як на свідому особисту істоту. І у якості останнього підносять йому поклоніння і дари» [2, с. 399]. Є. Кагаров також вважає, що культ рослинності розвивався на основі анімізму [3, с. 179].

Цей погляд розвинули і перетворили у теорію. Дж. Фрезер і В. Манхардт: дерево – або тіло якогось духу, або його притулок, який дух може тимчасово залишати та знову повертатися. Дерево – жива істота, тому до нього треба відповідно ставитися. Проте така постановка питання не відповідала на питання, чому певні дерева ототожнюються з людиною [4, с. 156]. Частково відповідь надав Д. Зеленін, який звів, досліджувані ним обряди, до спільного знаменника – до стародавнього «рослинного тотемізму» [5]. У свою чергу Л. Штернберг мав дещо інший погляд на генезу культу: «У жарких країнах дерева слугували за житло для людини, плоди були її першою їжею, і цілком природньо, що з найдавніших часів поява там людини мала встановити особливо інтимне ставлення її до дерев. Ця

виключна істота, яка надавала їй дах, годувала її, захищала від хижаків, дощу, палючого сонця, була для неї чимось таємничим, і вона намагалася її розгадати. Досі у багатьох народів зберігся звичай жити на деревах або у дуплах дерев...» [6, с. 437]. В. Пропп вбачав в обрядах, пов'язаних із рослинністю, переважно прояви аграрної магії: прагнення передати землі родючу силу берези, верби тощо. Також він розглядав дерево і зелене гілля як уособлення померлого пращура [7]. У 70-х роках ХХ ст. з'явилося тлумачення семіотичного підходу. Різноманітні обряди і вірування, що стосувалися дерев, зведені до універсального міфологічного мотиву «світового дерева», куди включені також «дерево життя», «дерево смерті», «дерево пізнання» тощо. Єдиним поясненням усього нескінченного різноманіття форм вірувань і обрядів, пов'язаних із рослинністю, є «міфопоетична свідомість» [8, с. 396–406]. Н. Велецька висунула ще одну гіпотезу, згідно з якою звичаї, пов'язані із рослинністю, походять від ритуалів провіді «на той світ», де зелена гілка або дерево – символ померлого пращура [9, с. 70]. Вірогідно, така теорія має місце, але з однією поправкою: ритуал провіді увібрав у себе культ рослинності, а не навпаки.

У статті С. Токарева та Д. Філімонової наводиться певний підсумок до наукових пошуків дослідників. Автори вважають, що різні елементи культу рослинності виникли в різний час. Найдавнішими варто вважати страх людей перед оточуючим лісом, який містив як реальну загрозу (наприклад, хижі звірі), так і соціально обумовлену (ліс як місце таємних обрядів, що були табуйовані для непосвячених), і вдячність за його корисні властивості. Повір'я і обряди, пов'язані з поодиноким деревом, у більшості втілюють залишки культу священних гаїв, часом обумовлені властивостями дерева. Дендролатрія досить складне явище, оскільки навіть в осілих народів, для яких ліс – перешкода у землеробстві, ставлення до нього амбівалентне. У календарних обрядах і повір'ях дерева іноді виступають у якості носія відтворюючої, родючої сили: не дарма семицька берізка і травневе деревце займають досить видне місце в обрядово-еротичних іграх молоді. Дослідники вважають, що повір'я, пов'язані з лісом, не можна вважати першоосновою «культу дерев», бо міфологізація дерев відповідає більш пізньому періоду, відповідно більш пізньому рівню розвитку суспільної свідомості, приблизно на стадії існування далекосхідних держав. Що стосується обрядового використання зелені (гілля, трави, листя, квіти), то його мотиви також відрізняються: зелень може замінити дерево, що квітне, може бути декором, слугувати за знаряддя магічних актів, бути символом природи, що відроджується. Трохи інші витoki має використання лікувальних трав. Вірогідно, їх використання розпочалося з виключно інстинктивних дій [4, с. 157].

Повір'я про реальні дерева надзвичайно різноманітні – вони є у більшості народів, але зводяться до спільної ідеї: дерево – жива істота, антропоморфна або зооморфна. Відтінки цієї ідеї дуже різноманітні, їх навіть важко систематизувати: одні з них підпадають під категорію «анімістичних» образів, інші більше підпадають під термін «анімацізм». Дерево – двійник людини, який розділяє його долю; дерево – вмістилище його душі; дерево – тотем; дерево – місце перебування духа; дерево – фетиш; душа дерева здатна відділятися від нього (дріада) або невіддільна (гамадріада); дух дерева, що карає за спробу зрубати його; дерево – носій плодоносних сил, що насилає врожай (вегетативний демон), носій еротичної потенції; древо – оракул; дерево – осередок руйнівних сил («буйная береза», «прокудливая береза») тощо. Частина анімістичних і магічних уявлень, пов'язана з календарними звичаями (травневий столб, троїцька берізка, різдвяна ялинка, збирання трав а Купала тощо), інші такого прямого зв'язку не виявляють [4, с. 157].

На відміну від вище зазначених повір'їв, які пов'язані з більш-менш реальними речами, міфологічні дерева – уявні конструкції. Вони, звичайно, мають «земляне підґрунтя», але зв'язок з ним більше не прямий, а опосередкований. Етнографічно-фольклористи відрізняють головні види міфологічних дерев: «світове дерево», «дерево життя», «дерево смерті», «дерево пізнання», «тотемічне дерево», «шаманське дерево» та інші. Межа між зазначеними видами дерев є нечіткою. До того ж, вони слабо пов'язані з

календарною обрядовістю, бо збереглися лише в ідеальному зв'язку з реальним світом. Отже, «світове дерево» – міфологічний образ уявного або зображуваного дерева, що росте від землі до неба і вертикальною віссю поєднує три світи: верхній (небо), середній (землю) і нижній (підземний світ). Тварини, люди, боги розподілені по цих трьох світах. Іноді, аби протиставити «світове дерево» реальним, його описують або малюють корінням догори. Ідея «дерева життя» спирається на факти з реального життя, на властивості справжніх дерев: довголіття, опір руйнівним силам, можливо, цілющі властивості, щорічне оновлення тощо. Завдяки останній властивості зазначений вид дерев міцно увійшов до циклу календарного ритуалізму. «Дерево смерті» – мотив найменш поширений, проте також спирається на реальні факти: отруйні рослини, в тому числі і дерева. Їхнім соком отруювали стріли представники різних народів. Цей образ був поетизований О. Пушкіним («Анчар» – «дерево смерті», що стоїть «один во всей вселенной»). Проте до календарної обрядовості «дерево смерті» також немає ніякого відношення [4, с. 157–159].

Календарні звичаї та обряди збереглися у трансформованому вигляді до наших днів, пройшли довгий шлях розвитку, вони не були статичними, наповнювалися в кожному період новим сенсом, що частково пояснює їх напівфункціональність, проте можливо що вона була закладена одразу. Ще одним доказом того, що образ дерева залишив значний відбиток в нашій свідомості, є постійне звернення до дерев та дерев'яного у повсякденності, образ дерева увійшов до нашої свідомості на стільки міцно, що усі респонденти зазначають, що це «звернення» відбувається несвідомо, тобто автоматично, та не надають цьому значення. Окрім вже зазначеного триразового стукання, коли бояться наврочити або хочуть «отримати гарантії», що все так і буде, є й інші прояви. Так, 98 % респондентів сказали, що знають про прикмету: під час першого грому треба підійти до дерев'яної стіни або дубу, аби протягом року не боліла спина. З них дотримуються її 91 %, хоча переважна більшість робить це жартома. 96 % опитаних вірять, якщо притиснутися до старого дубу, то він передасть частину своєї енергії. Усі знають про усталену асоціацію дубу з чоловічим початком, а берези – із жіночим. Усі опитані представниці жіночої статі сказали, що хоча б раз ставали до берези, обіймаючи її, аби стати струнками, як вона, хоча знову ж таки, 73 % сказали, що робили це жартома і майже не вірять, але про всяк випадок стали до дерева. 100 % знають про вербну неділю, 84% – ставлять вдома вербове гілля, з них освячують його 36 %, і майже 20 % «б'ють» гіллям родичів із побажанням здоров'я. 58 % опитаних знають про ототожнення тополі із юнаками в російській традиції.

Роль і значення рослинності у житті людей абсолютно не зменшилося, тому кажуть, що якщо ти посадив хоча б одне дерево, то даремно прожив життя. Якщо у давності люди молилися у священних гаях, то тепер виникла інша необхідність – закладення парків дружби, садіння дерев прибічниками руху за мир. Із розвитком космонавтики з'явилася нова традиція – сажати деревце після повернення космонавтами з польоту. У наш час значно підвищилася естетична складова у календарній обрядовості, так, наприклад, для клечання домівки на Троїцькому тижні люди здебільшого обирають квіти, або трави за приємним запахом.

Аннотація. В данном исследовании представлена информация о становлении и развитии культа растительности, о влиянии культа растительности на нашу повседневность. Методологической основой работы являются системный подход, принцип историзма, научной объективности, критического и структурно-системного подхода к литературной базе работы и источникам. Специфика исследованной темы предусматривает применение сравнительно-исторического метода, который дает возможность определить исторические истоки и пути развития культа растительности, проследить изменения семантики. Проведен социологический опрос.

Ключевые слова: культ растительности, дерево, мировое дерево.

Abstract. In this study presents the information about the cult of vegetation, about influence the cult of vegetation on our daily life. Methodological basis of work is the system approach, principle of the historicism, of the scientific objectivity of the critical and structural systematic approach to the literary basis of work and sources.

Specific of researched subject provides the using of comparative-historical method, which gives a possibility to determine historical sources and ways of development of the role of cult of vegetation, to trace changes of semantic. Was conducted a sociological questioning.

Keywords: cult of vegetation, tree, world tree.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кагаров Е. Мифологический образ дерева, растущего корнями вверх / Е. Кагаров // Доклады АН СССР. Серия В. 1928. № 15. С. 331–335;
2. Тайлор Э. Первобытная культура [электронный ресурс]./ Э. Тайлор. – режим доступа: http://royallib.com/read/taylor_eduar/pervobitnaya_kultura.html#0 . – Назва з екрану
3. Кагаров Е. Культ фетишей, растений и животных в Древней Греции / Е. Кагаров. – СПб. : Сенатская типография, 1913. – 326 с.
4. Токарев С. А. Обряды и обычаи, связанные с растительностью / С. А. Токарев, Т. Д. Филимонова // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. – М. : Наука, – 1983. – С. 145–160.
5. Зеленин Д.К. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов / Д.К. Зеленин. – М: АН СССР, 1937. – 78 с.
6. Штернберг Л. Я. Первобытная религия в свете этнографии / Л. Я. Штернберг. – Л. : Изд-во Института народов Севера ЦИК СССР им П. Г. Смидовича, 1936. – 572 с.
7. Пропп В. Я. Русские аграрные праздники / В. Я. Пропп . – Л. : Изд-во ЛГУ, 1963. – 176с.
8. Топоров В. Н. Дерево жизни, Дерево мировое, Дерево познания / В.Н. Топоров // Мифы народов мира: Энциклопедия. – М., 1980. – Т. 1. – С. 389–406.
9. Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов / Н. Н. Велецкая. – М. : Наука, 1978. – 107 с.

УДК 9/316.4.051

XX СТОЛІТТЯ У ДОЛІ ПЕРЕСІЧНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ

А. М. Бельдій, Н. Р. Темірова

Анотація. У даному дослідженні подана історія однієї родини на тлі ключових подій ХХ ст. загальноукраїнського масштабу. Метою розвідки є вивчення заломлення найважливіших подій в історії України через призму життя пересічної української родини. Розвідка спирається на загальнонаукові (дослідницький, аналітико-синтетичний, узагальнення) та спеціальні історичні (проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-біографічний) методи. Основним виступив усноісторичний метод, суть якого полягає у використанні в процесі вивчення минулого усних свідчень, що були зібрані за визначеною темою. Пропоноване дослідження ґрунтується на розповіді 85-літнього мешканця с. Дашківці Літинського району Вінницької області М. І. Слободиського про буття його родини, яке переплелось з минулим усієї України.

Ключові слова: сім'я, голодомор, колективізація, війна.

ХХ ст. – драматично насичений період в історії української нації, на який припали революції, війни, голодомори, братовбивство. Нині прийшло розуміння, що кожна людина є носієм безцінної інформації, якої не знайдемо в жодних архівах чи бібліотеках. Усна історія – напрям соціально-гуманітарних досліджень, головним предметом якого є суб'єктивний досвід окремої людини. Його основний метод – інтерв'ю [1, с. 283]. На думку О.Кісь, усна історія стосується якісного процесу дослідження, яке ґрунтується на особистому інтерв'юванні, що дає змогу розуміти смисли, інтерпретації, зв'язки і суб'єктивний досвід, а також продукту (аудіо- чи відеозапису), який є справжнім історичним джерелом [2].

Дана проблема знайшла відображення в сучасній науковій літературі. Дослідники описали практики вивчення української історії через призму конкретних життєвих історій [3–5]. Вони стосуються історії жіноцтва радянської доби, колективізації, примусових міграцій, Голодомору, остарбайтерства в роки Другої світової.